

Tytuł

Komu oni umarli? Cmentarz szpitala psychiatrycznego w Zagrzebiu

Streszczenie

W 1879 r. w Zagrzebiu otwarto Instytut dla Psychicznie Chorych, dzisiejszą Klinikę Psychiatryczną. Pierwsi pacjenci zostali przyjęci do Instytutu 15 listopada 1879 r. Ze względu na przepełnienie sal różne choroby szybko rozprzestrzeniały się wśród pacjentów. Pacjenci raptownie zaczęli umierać. Szpital psychiatryczny w Zagrzebiu w 1889 r. zakupił teren z zamiarem wybudowania na nim cmentarza. W artykule próbuję zrekonstruować okoliczności założenia cmentarza i pokazać jego historię oraz sposób, w jaki rodziny, lokalna społeczność oraz szpital traktowali zmarłych.

Title

To whom did they die? Cemetery of the mental hospital in Zagreb

Summary

In 1879, in Zagreb, the Institute of Mental Illness, today's Psychiatric Clinic. The first patients were admitted to the Institute on November 15, 1879. Due to the crowded rooms, various diseases spread quickly among the patients, and they began to die rapidly. The psychiatric hospital in Zagreb purchased the land in 1889 intending to build a cemetery on it. In this article, I try to reconstruct the circumstances of establishing the cemetery and show its history and how families, the local community, and the hospital treated the deceased.

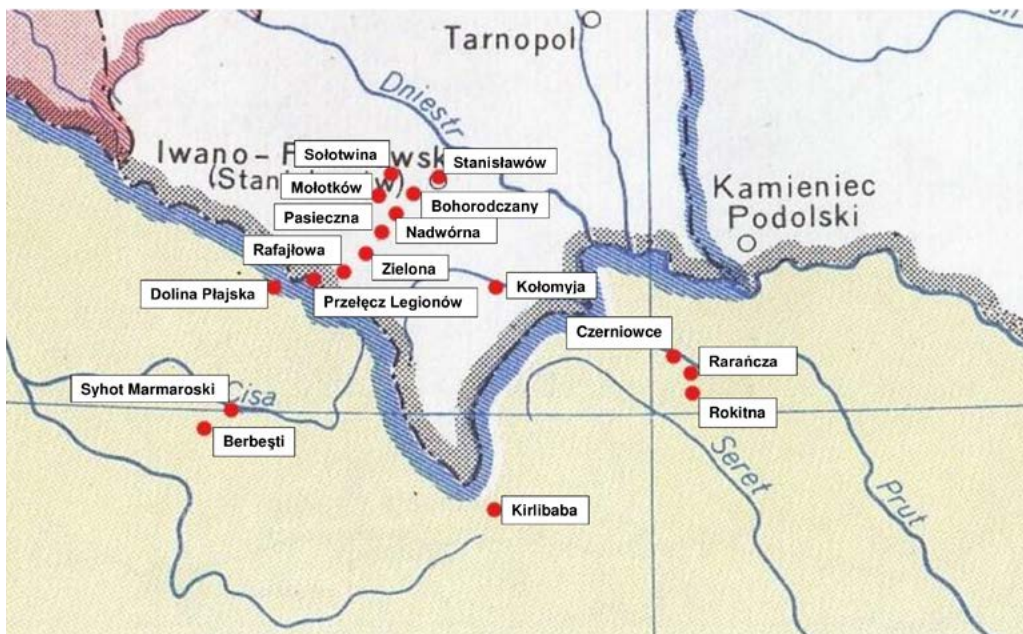
JAN TADEUSZ SKŁODOWSKI*

Cmentarze, pomniki i tablice legionowe z I wojny światowej w Karpatach Wschodnich – znaki pamięci i tożsamości

Artykuł przedstawia upamiętnienia walk 2 i 3 Pułku Legionów Polskich (tworzących ich II Brygadę od 8 V 1915) z wojskami rosyjskimi w latach 1914–1915 oraz austro-węgierskimi w 1918 r. Terenem, na którym się znajdują, jest dawna Galicja Wschodnia (il. 1), dokładniej jej południowo-wschodnia część – Pokucie (ob. obwód iwano-frankiwski) i Bukowina należące do 1918 r. do monarchii austro-węgierskiej (dziś północna część Bukowiny znajduje się w Ukrainie jako obwód czerniowiecki) oraz dawny węgierski komitat marmaroski (dziś Rumunia).

Wspomniane wyżej walki toczyły się w czasie I wojny światowej. Kampania karpacka trwała od października 1914 r. do marca 1915 r. (walki w dolinach Bystrzyc Nadwórniańskiej i Sołotwińskiej, w tym okres Rzeczypospolitej Rafajłowskiej), w 1915 r. nastąpiła kampania bukowińsko-besarabska (bitwy pod Rokitną i w rejonie Rarańczy w czerwcu i lipcu). W lutym 1918 r. miały miejsce walki oddziałów Legionów Polskich w okolicach Czerniowiec i część z nich przebiła się przez linię

* Dr Jan Tadeusz Skłodowski, Stowarzyszenie Historyków Sztuki w Warszawie.



1. Miejsca upamiętnień działań Legionów Polskich w latach 1914–1918. Ciemniejsza linia wyznacza granicę Polski przed 1939 r. Oprac. J. Skłodowski

frontu pod Rarańczą (wypowiedzenie posłuszeństwa dowództwu austro-węgierskiemu było protestem wobec postanowień Traktatu Brzeskiego). W następstwie tych zdarzeń internowano zatrzymane oddziały i odbył się proces legionistów w Syhocie Marmaroskim (czerwiec–październik 1918).

Śladami tych zmagania i wydarzeń są cmentarze legionowe i pomniki w Ukrainie – w Rafajłowej (1920, z dodatkowymi tablicami na pulpitych podstawach z 2015)¹⁸ (il. 2), w Dolinie Płajskiej (Holzschlaghaus)¹⁹, pomniki i kwatery legionowe na miejscowych cmentarzach w Rarańczy (1932)²⁰ (il. 3) i w Kołomyi (znajdujący się tam tzw. pomnik legionistów, bo otoczony ich nagrobkami, został faktycznie wzniesiony w latach I wojny światowej dla poległych żołnierzy austriackich; można dodać, że takimi byli też z racji podlegania austriackiej komendzie i polscy legionieści)²¹. Należy wymienić też pomniki legionowe z lat międzywojennych na cmentarzach w Stanisławowie (Iwano-Frankiwsk), Bohorodczanach, Sołotwinie, Mołotkowie,



2. Pomnik Legionistów w Rafajłowej (Ukraina).
Fot. J. Skłodowski



3. Tablica na pomniku legionowym na cmentarzu w Rarańczy (Ukraina). Fot. J. Skłodowski

Nadwórnej, Pasiecznej, Zielonej²², Czerniowcach i Rarańczy oraz kamienne krzyże w tej ostatniej miejscowości. Rolę komemoratywną odgrywają wreszcie samotne krzyże i tablice pamiątkowe: krzyż na Przełęczy Legionów (1914, odtwarzany w latach 1924 i 1931)²³, tablica w kościele Jezuitów w Czerniowcach (umieszczona po 1945)²⁴, a także upamiętnienia znacznie późniejsze, jak w Rokitnie (2015). Funkcję taką pełni wreszcie pojedyncze pomniki nagrobne w Rumunii – jak w Kirlibabie (pierwotny z 1932, po 2000 r. odnowiony)²⁵ czy krzyż-kapliczka w Berbești²⁶ (d. Bárdfalva, 2014) ustawiony staraniem i kosztem miejscowego historyka dr. Laurentiu Batina (il. 4).

¹⁸ Skłodowski 2010, s. 133–142.

¹⁹ Skłodowski 2009, s. 51.

²⁰ Skłodowski 2008, s. 19–20.

²¹ Skłodowski 2009, s. 80.

²² Tamże, s. 35, 36–37, 42–43, 45–46, 81, 76–77, 79.

²³ Skłodowski 2006, 16–17.

²⁴ Skłodowski 2007, s. 108–114; Akcja „Wisła” 2008, s. 149–151.

²⁵ Wielocha 2007, s. 67–74.

²⁶ Wielocha 2014, s. 46–47.



4. Drewniany krzyż w formie kapliczki na grobie legionistów polskich w Berbești (Rumunia). Fot. J. Skłodowski

Jednocześnie cmentarze wraz z pomnikami legionowymi i poświęconymi polem oddzielnymi tablicami stanowią znaki pamięci:

- koleżeńskej – były to proste krzyże drewniane, ustawiane zwykle tuż po walkach na bitewnych polach, przenoszone po ekshumacjach na nieodległe cmentarze,
- rodzinnej – proste krzyże ustawiły rodziny poległych jeszcze w czasie wojny, w tym przypadku już na oddzielnych cmentarzach bądź w innych miejscach, gdzie dokonano ostatecznego pochowku,
- obywatelskiej – o upamiętnienia po 1918 r. starały się władze państwowe (już polskie), powstawały one również z inicjatyw lokalnych, jak np. wystawiony staraniem „obywatelstwa nadwórniańskiego” kamienny pomnik w Rafajłowej oraz wspomniany wyżej drewniany krzyż-kapliczka wykonany w stylu regionalnym w Berbești,
- pokoleniowej – takimi są tablice komemoratywne umieszczane zwykle wiele lat po wojennych zdarzeniach, jak np. w kościele w Nadwórnej w 2014 r.²⁷, do-

²⁷ Dyląg 2014, po s. 64 – il. III.



5. Tablica upamiętniająca uwięzienie legionistów polskich w Muzeum Memorialu w Syhocie Marmaroskim (Rumunia). Fot. J. Skłodowski

datkowe tablice m.in. z nazwiskami poległych przy pomnikach w Rafajłowej i Mołotkowie zainstalowane w 2015 r. oraz tablica w Muzeum Miejsce Pamięci Ofiar Komunizmu i Ruchu Oporu „Memorialu” w Syhocie Marmaroskim (Rumunia) w 2018 r.²⁸ (il. 5),

- wreszcie tragicznej – są to upamiętnienia odnoszące się do poległych w październiku 1914 r. legionistów w Bárdfalva (dziś Berbești), zapewne w części od „friendly fire”, czy w Kirlibabie, gdy walczyli w styczniu 1915 r. przeciw sobie także Polacy znajdujący się i w oddziałach legionowych (podległych austriackiej zwierzchności) i w armii rosyjskiej.

Upamiętnienia stanowią też wybitne znaki tożsamości:

- wojskowej (związanej ze sztandarem, przyjętą organizacją, tytułaturą i stopniami wojskowymi),
- narodowej/językowej – polski język komendy i alfabet łaciński inskrypcji,
- państwowej *in spe*, gdyż wówczas jeszcze państwo polskie nie istniało (przy panowaniu powszechnego odczucia słuszności walki o nie),

²⁸ Kaczorowski 2018, s. 12.

- kulturowej – wyrażonej przez formy upamiętnienia (krzyże, obeliski, tablice, których charakter inskrypcji i symbolika sepulkralna wynikały z symbolicznego kanonu rzymskiego katolicyzmu).

Wśród nich znalazły się pomniki oraz inne upamiętnienia całkowicie zniszczone i nieodtworzone. Przykładami są: pomnik legionisty na dawnym cmentarzu miejskim w Stanisławowie, a także unicestwione, ale odtworzone w zmienionej postaci pomnik legionistów w Kirlibabie (w 2007), prosty krzyż żelazny przeniesiony w obrębie cmentarza w Sołotwinie, który zastąpił zburzony przez UPA tzw. pomnik z łańcuchami, oraz pomnik legionowy w Mołotkowie (lata 90. XX w.), który po odtworzeniu stanął w innej, choć bliskiej pierwotnej lokalizacji, i został inaczej geograficznie zorientowany.

Rewitalizacja zachowanych (choć często z wielu powodów okaleczonych) pomników i upamiętnień stało się możliwe po 1991 r. (odzyskanie niepodległości przez Ukrainę). Nie było to jednak łatwe zadanie nie tylko z braku środków, ale też, co należy wprost powiedzieć, z powodu lokalnych uprzedzeń historycznych. Prace były finansowane i prowadzone przez: Klub „Opieka” (Nadwórna, Ukraina), Senat RP, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Fundację „Wolność i Demokracja” i Stowarzyszenie „Res Carpathica” (Warszawa) oraz Fundację „Studio Wschód” (Wrocław). Działania są prowadzone w skromniejszym wymiarze i okazjonalnie do dziś.

Należy w tym miejscu wymienić fundatorów niektórych upamiętnień. Tablica poświęcona II Brygadzie Legionów Polskich została zainstalowana w parafialnym kościele rzymskokatolickim w Nadwórnej staraniem Towarzystwa Karpackiego (Warszawa). Tablica upamiętniająca proces legionistów polskich w Syhocie Marmaroskim zawieszona na terenie tamtejszego muzeum Memorialul została sfinansowana przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP oraz Stowarzyszenie „Res Carpathica”. Pomnik na polach Rokitny uwieczniający sławną szarżę i śmierć rotmistrza Zbigniewa Dunin-Wąsowicza i jego ułanów (13 VI 1915) stanął m.in. dzięki wysiłkom Polskiej Jedności Narodowej (Ottawa, Kanada).

Zdarzają się wreszcie upamiętnienia spontaniczne. Są one dokonywane w dobrej wierze, ale bez głębszej konsultacji historycznej i koncepcyjnej oraz zgodności z obowiązującymi ustaleniami formalnymi (także międzypaństwowymi, jak to zdarzyło się w przypadku wspomnianego pomnika w Rokitnie).

Szeroko pojęta tematyka upamiętnień zdarzeń historycznych i ich bohaterów ma wybitne znaczenie edukacyjne dla budowania pamięci narodowej w odniesieniu do

dziedzictwa historycznego. Wiąza się z tym kwestie faktycznej opieki nad upamiętnieniami – ich odtwarzaniem, rewitalizacją czy konserwacją, ale też, co nie mniej istotne, upowszechnieniem wiedzy o nich poprzez wprowadzenie do programów edukacyjnych (szkolnych i popularyzatorskich) niezbędnych treści. Łączy się z tym również zagadnienie szeroko pojętego przekazu, np. poprzez emisje rocznicowych znaczków pocztowych²⁹.

Należy zaznaczyć, że stan badań terenowych na ten temat na terenie Ukrainy nie uległ poszerzeniu w porównaniu z wyżej zaprezentowanym. Przyczyną tego jest przede wszystkim trwająca w tym kraju od lutego 2022 r. wojna.

Tytuł

Cmentarze i tablice legionowe z I wojny światowej w Karpatach Wschodnich – znaki pamięci i tożsamości

Streszczenie

Cmentarze te i tablice upamiętniają walki Legionów Polskich (ich 2 i 3 pułków tworzących następnie II Brygadę LP) z wojskami rosyjskimi i później austro-węgierskimi w latach 1914–1915 oraz 1918 na terenie Galicji Wschodniej (na Pokuciu), Bukowiny i Besarabii. Do 1918 r. był to obszar należący do Austro-Węgier i Rosji, dziś znajduje się na terytorium Ukrainy i Rumunii. Przedmiotem prezentacji są: cmentarze i kwatery legionowe, pomniki legionowe na polach bitew i miejscowych cmentarzach, okolicznościowe krzyże, pomniki i tablice komemoratywne związane z walkami lub przebywaniem oddziałów Legionów Polskich na danym terenie. Wymienione miejsca i obiekty są znakami pamięci koleżeńskiej, rodzinnej, obywatelskiej czy pokoleniowej. Są jednocześnie znakami tożsamości wojskowej, narodowej, państwowej (*in spe*

Title

Cemeteries and legionary plaques from World War I in the Eastern Carpathians – signs of memory and identity

Summary

These cemeteries and plaques commemorate the battles of the Polish Legions (their 2. and 3 regiments, whereafter the II Brigade of the Polish Legions), with the Russian army and later with the Austro-Hungarian forces on the territory of Eastern Galicia (Pokucie) and Bucovina and Bessarabia. Until 1918, it was an area belonging to Austria-Hungary and Russia, today it is located on the territory of Ukraine and Romania. The subjects of the presentation are cemeteries and legionary quarters, legionary monuments on battlefields and local cemeteries, commemorative crosses, monuments, and commemorative plaques related to the fights or the presence of the Polish Legions in a given area. The listed places and objects are signs of the memory of friends, families, citizens, and generations. They are also signs of military, national, and state

²⁹ Legiony polskie 2014, s. 14.

w latach walk), wreszcie kulturowej. Niektóre z nich zostały całkowicie unicestwione i nieodbudowane, inne zniszczone i odtworzone w zmienionej postaci i w nieco innym miejscu.

Rewitalizacja pomników i upamiętnień stała się możliwa po 1991 r. (po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę). Prace były finansowane i prowadzone przez instytucje i środowiska społeczne z terenu Polski oraz podobne organizacje i osoby prywatne za granicą.

Upowszechnianie wiedzy na temat wymienionych obiektów niesie ważne przesłanie dla ugruntowania pamięci narodowej w kraju oraz nawiązania współpracy międzynarodowej w zakresie wspólnej opieki nad miejscami pamięci historycznej.

identity (*in spe* during the years of fighting), and finally, cultural identity.

Some of them were destroyed and not rebuilt, others were destroyed and reconstructed in a different form and a slightly different place.

The revitalization of monuments and commemorations was possible after 1991 (after Ukraine regained its independence). The work was financed and carried out by institutions and social circles in Poland and similar organizations and individuals abroad.

The dissemination of knowledge about the listed objects carries an important message for strengthening national memory in the country and establishing international cooperation in the joint care of historical memory sites.

PAWEŁ GLUGLA*

Grobownictwo w świetle *Ewidencji grobów i cmentarzy wojennych z II wojny światowej* na wybranych przykładach powiatu tarnowskiego

Wprowadzenie

Istotnym zagadnieniem jest właściwa inwentaryzacja oraz organizacja miejsc pochówków ofiar wojennych. Obowiązująca od 1933 r. ustawa o grobach i cmentarzach wojennych¹, pomimo nowelizacji, nie odpowiada aktualnym potrzebom. Jej główne rozwiązania pozostały w niemal niezmienionym od okresu przedwojennego kształcie. Dotkliwy jest brak definicji, np. grobu wojennego², a także wytycznych nie tylko w sprawie prowadzenia ewidencji grobów, ale również stosowania rozwiązań proceduralnych, w tym nabywania gruntów. Niejasno określono również udzielanie zezwoleń na wykonywanie prac remontowych oraz sprawowanie

* Dr Paweł Glugla, Małopolskie Towarzystwo Naukowe; <https://orcid.org/0000-0002-5940-9105>.

¹ Ustawa z dn. 28 III 1933 r. Ustawodawca wydał do ustawy dwa akty wykonawcze oraz 11 aktów zmieniających. Zob. ISAP 2022.

² Tamże. Art 1. niedokładnie wylicza ofiary działań wojennych, zwłaszcza cywilne.